

A jog talánya: hat évtized vitái

VARGA CSABA[†]

[Kulcsszavak] jogfogalom; marxizmus; pozitívizmus, szociologizmus, analitika; jogontológia, társadalmi kölcsönhatás

[Tartalmi összefoglalás] A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében hat évtizede zajló jogelméleti viták átfogják egyfelől a hazai újKANTiánus hagyománynak szovjet típusú ún. szocialista normatívizmusra történt visszaprimitívizálását, majd másfelől ennek egy új, szintetizáló jellegű ontológiai megközelítéssé váló fokozatos átformálását. A jog eszerint a normativitás és a faktualitás metszőpontjában elhelyezkedő s gyakorlati célokat szolgáló emberi képződmény, amelynek hivatásrendi ideológiája szintén e jog létének részét képezi; következésképpen önállósága is kizárólag a saját formalizmusán (azaz homogén közegén) belül értendő, ami viszont a mindenkori társadalmi összesség (heterogeneitás) függvénye. Következésképpen a jog csakis a társadalmi kölcsönhatás tényezőjeként működhet, arra képesen, hogy végső soron és szimbolikusan a társadalmi összességben már uralkodó mozgásokat kikényszerítse/szankcionálja. Eszerint a jogot a társadalmi kommunikációban helyet foglal nyelvi játékként a tényleges hivatkozások gyakorlatából előálló rekonvencionalizációval azonosíthatjuk. Mivel hermeneutikájának az egyes ember is közvetlen részese, ezért a sorsáért viselendő felelősségből is minden ágense szükségképpen részesedik.

[Abstract] Surveying the main trends and achievements of the legal theoretical work done since the foundation of the Institute for Legal Studies of the Hungarian Academy of Sciences, the main actors' individual contribution is analysed from converting the Hungarian neo-KANTian professional heritage into Soviet-type Socialist normativism and, then, its gradual transformation into a new and synthetising ontological approach. Accordingly, law

[†] Tudományos tanácsadó, MTA Jogtudományi Intézet (1250 Budapest, Pf. 25) [varga@jog.mta.hu]; intézetvezető egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Tanszéke (1428 Budapest 8, Pf. 6) [varga@jak.ppke.hu]

– understood as the matrix of normativity (law in books) and factuality (law in action) – is treated as an artificial human construct to serve practical ends; the lawyers’ professional deontology is seen as one of the ontic components of the law itself; and the autonomy of law is defined within its homogeneity which itself is a function of social heterogeneity. As a consequence, law can only function as an agent of social interaction, that is, by symbolically enforcing (sanctioning) those movements in the last resort, which themselves are prevailing in the social totality. Law as a language game in social communication is thereby identified with the reconventionalising (and, therefore, both normative and factual) practice of actual referencing. Considering the human involvement in its hermeneutics, all the law-agents’ personal responsibility is included in its scheme.

1. Végpontok

Nehéz hat évtizedre emlékezünk mindnyájan, mely a kommunista hatalomátvételnek úgyszólván másnapjától vette kezdetét, s amelynek csaknem a fele időtartamában jogászteoretikus vezette a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét.¹ Termésében súlyos hat évtizedre emlékezem szakmám jegyében, melynek során közreműködők és közreműködések hazai és nemzetközi nyomatékát tekintve egyaránt a teoretikus jogművelés állott – minden bizonnyal csupán az itteni civilisztikával összevethető teljesítménnyel – az Állam- és Jogtudományi Intézet összetevékenységének a homlokterében.

Ha mindezt némi önkénnyel csupán nemzetköziesített, tehát idegen nyelven megjelent produktumában, ámde számszerűen kívánjuk jellemezni, az alábbiakban² foglalhatjuk össze az eredményt:

¹ Csupán elbeszél emlékeink vannak arról, hogy 1956 októberének végén az MTA ÁJI Forradalmi Tanácsa (amit FARKAS JÓZSEF polgári eljárási jogász elnökölt, akinek ezért kellett – megelőzendő egy esetleges formális számonkérést, vagyis saját elhatározásból – elhagynia intézményét, hogy több évtized múltán majd a pécsi egyetemen telepedhessen meg) az egykor szintén jogfilozófusként indult BIBÓ ISTVÁNT kereste meg a vezetés átvételének igényével, amit a helyzet kialakulatlansága okán akkor és ott – jó érzéssel – BIBÓ elhárított magától. Időközben történt államminiszteri kinevezése azonban a forradalom sikere esetére sem valószínűsítette volna intézetvezetése tényleges bekövetkezését.

² Forrásként a szakmaiságában remek *Bibliography of Hungarian Legal Literature 1945–1980*, szerk. Nagy Lajos (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988) 429. o. szolgált,

	<i>könyv</i>	<i>tanulmány</i>
1949–1980	6 + 3 (szerk.) = 09	138
1981–1990	7 + 5 (szerk.) = 12	110
1991–2010	15 + 35 (szerk.) = 50	188
összesen	28 + 43 (szerk.) = 71	436

Ha ezt a gazdagságot valamiféle közös nevezőre próbálnánk visszavezetni, talán legalkalmasabbként *a jog talánya* kifejezése és megnevezése kínálkoznék. Hiszen KANT óta tudjuk, hogy „A jogászok még mindig keresik a »jog« fogalmának definícióját”.³ A történelemből viszont nyilvánvalóként felismerni véljük, hogy egy olyan kényszerű, ideológiai meghatározottságú antagonizmusokon keresztül radikálisan végighajszolt politikai átmenetben, amely – mint ez a II. világháborút követően a szovjet megszállás tényével, majd négyhatalmi elismerésével fokónként bekövetkezett – egy polgári eszményű respublikából proletárdiktatúrát eredményezett, nos, a jog területén a váltás, a berendezkedés, majd annak különféle oldási kísérletei s a közelmúltunkban bekövetkezettként remélt végső meghaladás is mindvégig maga a j o g f e l f o g á s a mint megalapozó kérdés körül forgott.

A magyar jogbölcseleti hagyomány, ami mindezt megelőzte, még kellően tagolt volt. Az újKANTianizmus szemléleti módja uralta ugyan az egész közép-európai térséget Németországtól a Baltikumig és a Fekete-tengerig, ezen belül azonban egy hagyományos jogbölcselet pozitívizmusának a természetjoggal történő egyeztetése kísérletétől (MOÓR GYULA) a természetjog világi és egyházi műveléséig (HEGEDŰS JÓZSEF, illetve HORVÁTH SÁNDOR), a jogszociológia teoretikus megalapozásától (HORVÁTH BARNA) egy összetett módszertanú, a mélylélektan tanulságait is ötvöző szintézisvágyig (SZABÓ JÓZSEF), illetőleg egy szintén újKANTianus indítású, de szcientikus alapon realiztikus ontológiára törekvő kísérletig (LOSONCZY ISTVÁN) már a

amit kiegészíthettem KULCSÁR [Markella Károlyné, in *Társadalomismeret és társadalomkutatás az ezredfordulón*, szerk. Bóhm Antal és Guba László (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002), 143–205. o.] és PÉTERI [47. jegyzet, 574. és köv. o.] bibliográfiájával, valamint ELEK JUDIT intézeti könyvtárvezető listáival és saját adataimmal; figyelembe véve, hogy az 1981–1988. közötti évekről SAJÓ bibliográfiája nem áll rendelkezésre.

³ Immanuel Kant *A tiszta ész kritikája*, ford. Alexander Bernát és Bánóczy József (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981), 558. o.

megközelítések sokasága⁴ egyaránt jelen volt. Nos, a politikai váltás hegemonisztikus igénye pontosan bármiféle folytonosságnak a megtagadására, egy teljességgel új, MARXista felfogásnak az intézményesítésére, és mint akkori-ban bármi másban, egyedüli példaként az egyébként megszállásunkat is gyakorló hatalomban már LENIN nyomdokán SZTÁLINTól kiépített, jogi berendezkedésében pedig VISINSZKIJ nevével fémjelzett szovjet-MARXizmus nehezen továbbmozduló molochjára épült.⁵

2. Szovjetizálás

Az ideológiai alapokat a Szikra Könyvkiadó és – mint a párt elméleti folyóirata – a *Társadalmi Szemle* szolgáltatta; az alkalmazási kísérletek terepe az újraindult *Jogtudományi Közöny* volt; a minták átvételére szakosodott orgánum gyanánt pedig hamarosan létrehozták a *Szovjetjogi cikkgyűjtemény* fórumát.⁶ A megalapozás szovjet tankönyvek, monográfiák és tanulmányok fordításával indult, majd a fentebbi színtereken honosítási kísérletekkel folytatódott. Ezek a MARXizmusnak a bolsevik államszemlélettel vegyített leegyszerűsítései voltak úgy, amiként SZTÁLIN politikai berendezkedését VISINSZKIJ az általa kezdeményezett ún. moszkvai akadémiai értekezlettől (1938) kezdve egy, minden továbbit a szovjet törvényesség éthosza alá rendelő merev törvénypozitivizmus – az ún. szocialista normativizmus – képében a jog nyelvére átfordította.

⁴ A hagyományos Kelsen-bírálaton (BIBÓ ISTVÁN) túl beleértve egy transzcendentális logika purizmusát (VAS TIBOR) és a joglogika igénybejelentését (a későbbiekben SOLTra váltani kényszerülő SCHOLTZ KORNÉL) egyaránt.

⁵ A váltás, majd a további alakulás sokirányú feldolgozására lásd – teljes anyagában – *A szocializmus marxizmusának jogelmélete* (OTKA-munkaértekezlet [T032156]) társszerk. Jakab András [különszámi függelék in] *Jogelméleti Szemle* 2003/4. <http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html>, illetőleg – válogatott írások újraserkesztésével – ‘Marxizmus és jogelmélet’ = *Világosság* Bölcsészeti-akadémiai folyóirat XLV (2004) 4, 116. o. & <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20041124144450.pdf>>; monografikussá bővített tárgyalásban pedig a szerzőtől ‘A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben’ in Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón*, Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest, Szent István Társulat, 2004), 251–302. o. [Jogfilozófiák].

⁶ I–IV (1951–1954), ami ezután *Külföldi jogi cikkgyűjtemény* V–VI, (1955–1956) gyanánt jelent még meg néhány évig.

Mihelyst a magyarországi *fordulat éve* (1948) után két évvel SZTÁLIN az ún. nyelvészeti vitában megszólalt,⁷ tovább merevedett ez a felfogás, hiszen maga a normából kiindulás az alap- vagy felépítményi mivolt kizárólagos kettőssége mentén – vagyis a jog felépítményi léte, s ezzel egyfelől minden korábbi társadalmi-gazdasági formációval diszkontinuus, saját teremtményként való állítása, másfelől az azt létrehozó alapot pusztán kiszolgáló szerepe jegyében – áthangolódott. Mindennek horderejére jellemző, hogy az egész Akadémiánkon – régészettől a néprajzig – rögvest átzúgó viták aligha bővelkedtek új teoretikus felismerésekben, de a fentiek mentén indult ún. kontinuitás-vita ilyen megoldásával bármimű táplálkozást eleve kirekesztettek az elmúlásra ítéltetett (tehát jelképesen szemétdombra dobott) korábbi intézményiségből s a tudományaikban összegezett teoretikus reflexiókból.

Az új fordulatot a váltásnál már begyakorlott vezetőkként VAS TIBOR, és egyre inkább előtérbe kerülően a szintén kérlelhetetlen, de fellépésre tudományos mezben is képes SZABÓ IMRE vezérelte le. Az ideológiai sulykolás odáig terjedt, hogy néhány év múltán, még az 1950-es évek első felében az akadémiai osztályüléseken lezajló ún. kodifikációs viták jogforráselméleti, avagy polgári és büntetőjogi részkérdései eldöntésében is vezető érvként csakis a jognak az önnön gazdasági alapját reflektáló – azaz MARX eredendően lételméleti összefüggés-megállapítását LENIN ún. visszatükrözés-elméletére (tehát ismeretelméletre) visszavezetően primitivizált – szolgálati szerepét érvényesítették.

⁷ Megsemmisítő bírálatként azon korabeli törekvéssel szemben, amely a MARXizmus hivatalos nyelvtudományaként kísérelte meg elfogadtatni egy kortárs (bár korábban meghalt, tanítványaival akkorra vezető iskolává szervezett) örmény nyelvész felfogását – vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/Nicholas_Marr> –, amely felfogás ti. a nyelvet a gazdasági alap nemzeti sajátosságok nélküli termékeként láttatta, s ezzel egy közös proletárnyelv létrejöttének a folyamatát prognosztizálta, és ezért elősegítésének a politikai kívánalmát is hirdette. Lásd Йо́сиф Виссарио́нович Ста́лин [Josszif Visszarionovics Sztálin] 'Марксизм и вопросы языкознания' [Markszizm i voproszű jazikoznaniija] *Правда* [Pravda] (1950. június 20., július 4. és augusztus 20.) {*Marxism and Problems of Linguistics* (Moscow: Государственный Издательство Политической Литературы [Goszudarsztvennűj Izdatelsztvo Politiceszkoj Literaturű] 1951) 54 o. és *Concerning Marxism in Linguistics* (London: "Soviet News" 1950) 40. o. ["Soviet News" Booklet], illetőleg *Marxizmus és a nyelvtudomány kérdései* (Budapest, Szikra 1950 [újryan. 1953]) 47. o. [A marxizmus-leninizmus kis könyvtára] és (Bukarest, Román Munkáspárt, 1950) 55. o. [Marxista-leninista könyvtár], valamint (Uzgorod, Könyv- és újságkiadó, 1950) 46. o.; mai felelevenítésében lásd in <<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1950/jun/20.htm>>}.

Mihelyt e feladat bevégeztetett, a tökély elérése – és saját személyes ambíciója – jegyében SZABÓ IMRE immár szimbolikus aktusra vállalkozott: arra, hogy a teljes magyar jogbölcseleti hagyomány kritikai feldolgozásával hagyja maga mögött és utasítsa el a múlt teljességét. Mint első kiemelkedő magyar szocialista jogtudományi teljesítményt, Kossuth-díjjal jutalmazták művét,⁸ amit hamarosan a Szovjet Tudományos Akadémiára történő beválasztása követett – olyan időben, amikor e testületnek szovjetunióbeli jogászrendes tagja még egyáltalán nem volt; s ez nyilvánvalóan hallatlan többletsúlyt biztosított a magyar teoretikusnak – és általa a magyar jogtudományosságnak is – az egész szovjet-uralta térségben.

Megjegyzendő azonban, hogy e fejlemények még jórészt a Pázmány Péterből Eötvös Loránddá lett Tudományegyetem kebelében zajlottak. Ekkoriban az akkori fiatalok bevonásával szerveződő jogtudományi intézeti közreműködés jórészt széles körű nyelvismeretet feltételező (az alakuló szocialista világrendre és a vezető tőkés államokra egyaránt kiterjedő) jogi dokumentációban merült ki, aminek legnagyobb súllyal szovjet művek lefordítása, recenzeálása, tanulságaik – úgymond – levonása útján tettek eleget.

Az intézetigazgatóvá kinevezett SZABÓ IMRE azonban hamarosan koncepcionális építkezésbe fogott. A hazai jogtudomány-művelés immár akadémiai égisz alatt működő központjává fejlesztette intézményét, bevonva munkájába az egyetemen általa már megismert pályakezdő tehetségeket.

Ennek eredményeként pedig a mindeddig gyakorolt merő applikáció, honi nyelvezetre történő csupasz lefordítás helyett egyre inkább valódi tudományművelés született. Már csak a munkába bevontak szükségképpen eltérő személyes (hiszen kandidálásukat célzó) témaválasztása okából is valamelyes p l u r a l i z m u s lett mindennek a hamarosan láthatóvá váló gyümölcse: SZABÓ saját munkásságának folytatásán túl jogon belüli MARXISTA fogalmi analitika⁹ csakúgy, mint egy kritikai perspektívában megfogalmazott jogszociológiai alapvetés;¹⁰ amit rövid időn belül ugyanezen tanítvá-

⁸ Szabó Imre *A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1955) 533. o. {2. jav. kiad. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980) 470. o.}.

⁹ Peschka Vilmos *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960) 219. o.

¹⁰ Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960) 269 o. [újrafeldolgozott változatában mint *A jogszociológia alapjai* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1976) 438. o.] {*Основы социологии права* [Osznovü szociologii prava] (Москва [Moszkva], Прогресс [Progressz] 1981) 256. o.}.

nyok további monográfiái követtek a jog szocializációs szerepéről,¹¹ illetőleg a jogforrás-fogalom tudományos kimunkálásáról.¹²

Csaknem ironikus látnunk, hogy mindebben benne rejtett SZABÓ egykori eredendő nyitottságának a visszfénye, mely – ifjúkorának a kolozsvári *Korunk* hasábjain megjelent publikációiban – még esélyt adott a jog szociológiai megközelítésének, sőt egy jogi néprajz elgondolhatásának egyaránt. De megtestesült benne az a közvetett – hosszabb távon kétélűnek bizonyuló – hatás is, amely előbb monografizálta a burzsoá jogbölcseletet, hogy ugyan-ezen aktussal egyben szakíthasson is vele. Hiszen a tárgyalásában óhatatlanul megcsillantott egykori megközelítésbeli és módszertani sokszínűség (mely részletelemzésekig hatolt, miközben egyúttal egy vádirat benyomását¹³ is kelthette) mégis a kísérletezés, a kreativitás dicséretéért hatott a megélt idők szovjet nyomvonalán éppen VAS és SZABÓ hazai tolmácsolásában primitivizált szocialista normativizmus jelenkori sivárságával szemben.

3. Küzdelmek a marxizmuson belül

Mert egybevetve SZABÓ ekkori – az egész tábor számára irányadó – könyvméretű publikációival,¹⁴ amik a VISINSZKIJi szocialista törvényesség teoretikus alapjainak a némiképp továbbfejlesztett s javított kiszélesítésén munkálkodtak¹⁵ – görcsös ragaszkodással amellett, hogy a jog üzeneteként az juthat egyáltalán csak érvényre, ami már eleve a jog szövegszerű testében rejtezett –, PESCHKA VILMOS a MARXi alapokból kiindulva egyértelműen a létrejövő jogviszonyok elsőbbségére következtetett a formális alapjukul szolgáló hivatalos jogforrásokkal szemben, s

¹¹ Kulesár Kálmán *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1961) 347. o.

¹² Peschka Vilmos *Jogforrás és jogalkotás* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965) 497. o.

¹³ NAGY ENDRE (Pécs) szóbeli megjegyzése.

¹⁴ Szabó Imre *A szocialista jog* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1963) 454. o. {*Социалистическое право* [Szocialiszticeszkoe pravo] (Москва [Moszkva]: Иппорпеец [Progressz] 1964) 395. o.}, *A jogszabályok értelmezése* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1960) 618. o. {*Interpretarea normelor juridice* (București: Editura Științifică, 1964) 439. o.}, *Társadalom és jog* (Budapest, Akadémiai Kiadó 1964) 147. o. [Korunk tudománya], valamint *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1967) 321. o.

¹⁵ Fia, SZABÓ DÁNIEL mai visszaemlékezése szerint apja gyakran tért haza szovjetekkel való találkozás után fejét fogva gondjában, hogy miként mérsékelhet vagy tehet szalonképessé nagyhatalmi gőgben fogant s a jogra onnan átsugárzott vad ötleteket.

ezzel, habár hallgatólagosan, megsemmisítő bírálatot gyakorolt VISINSZKIJ normaközpontú gondolkodása felett. Sőt, imént hivatkozott második munkájában egyszersmind bármiféle politikai voluntarizmusból fakadó jogpolitika fedezetlenségét is kimutatta, amikor egy, MARX számára még meghatározó módszertani prioritású – mert tartalmi – definícióval élve, a Legfelsőbb Bíróság elvi iránymutató határozmányainak a jogalkotás kritériumainak kielégítésére képes jogforrási minőségére következtetett. KULCSÁR KÁLMÁN pedig a jog belső formális beteljesedési igényét¹⁶ egyenesen a jogvalósággal állította szembe. Ezzel nyilvánvalóan a jogi homogenitás virtualitása és tényleges szerepbetöltése két pólusú voltát nyilvánította ki, amennyiben mindez immár nem egy jogilag kiküszöbölendő valóságos vagy látszatellentmondást testesít meg, hanem egyfelől egy tételező normativitással deklarált rendező eszménynek, másfelől pedig az így vagy úgy beálló társadalmi valóságnak a létszerű különbözését. Sőt, nemsokára empirikus adatfelvételekkel¹⁷ szintén nyilvánvalóvá tette, hogy túlnyomórészt nem önmagában (önnön létével és erejével) hat a tételezett jog, hanem mindenkorai társadalmi környezetével összhangot mutató egységben, az utóbbi (akár gyakorlati módosulásokat, primitivizálásokat és/ vagy enyhítéseket/szigorításokat mutató) részeként; a társadalmi tényszerűség olyan erőteljes meghatározásával, hogy még egy akár oly kemény proletárdiktatúra ideologikus voluntarizmusa is elszenvedheti a maga gyakorlati korrekcióját, amennyiben – választott példájában – a bíráskodás professzionális/laikus összeszervezésű felépítése ellenére az utóbbi összetevő legfeljebb eleve elsorvadtan, tehát gyakorlati hatás nélkül nyilatkozik csak meg.

A mélyben azonban még ennél is több munkált. Hiszen a fentiekkel úgyszólván egy időben jelent meg egy intézeti kezdeményezésű, bátor kitekintésű igényes kollektív egyetemi jegyzet,¹⁸ majd egy reprezentatív intézeti

¹⁶ A később megírt és csupán posztumusz közzétett LUKÁCSI ontológia 'Verfüllungssystem'-fogalma jelent meg már e felfogásba burkoltan — olyan igényként, amely maga is manipuláció diszkrepáns (a tételezéssel magával inkongruens) terméke, és amelynek egyetlen létszerű indoka és funkciója a különféle társadalmi részkomplexusok s az általuk érvényesíteni kívánt érdekek közti közvetítés.

¹⁷ Kulcsár Kálmán *A jogismeret vizsgálata* (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967) 43 o. + táblázatok [Társadalom és jog 1] és *A népi ülnök szerepe a bírói ítélkezésben* (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1967) 195 o. [Társadalom és jog 2].

¹⁸ Antalffy György, Kulcsár Kálmán, Peschka Vilmos, Péteri Zoltán, Samu Mihály, Szabó Imre, Szotáczi Mihály és Sztodolnik László *Állam- és jogelmélet* [Egyetemi

tanulmánykötet,¹⁹ amikben változatlanul erőteljes és ideologikus indítékú elhatárolódással ugyan, mégis kritikai mélységben tárgyaltattak a kortárs nyugati irányzatok.

Ebből eredően az elkövetkező néhány év immár egyfajta nyitás perspektívájával mélyítette el az imént látott megközelítésbeli hármasságot. SZABÓ az ifjú MARXhoz való visszatérés (mint a kor nemzetközi áramában jelenlévő rekonstrukciós igény) jegyében²⁰ maga fogott egy rejtetten lételméleti horizontú vállalkozásba, hogy a jogviszonyokat társadalmi viszonyok leképezéseként újrafogalmazhassa.²¹ Úttörésnek remélt vállalkozása sikerületlenségét, egy tudományos áttörésnek az elégséges mondanivaló hiányából fakadó kudarcát átélve azonban – lényegi folytatás nélkül – csakhamar visszatért korábbi, alapvetésében saját normativizmusába beszűkülő összefoglalásaihoz.²² PESCHKA viszont nagy ívű kritikai áttekintéssel a MARXizmus jegyében újragondolta a XX. század meghatározó nyugati (tehát a szocialista táborban ellenségesként kezelt) jogfilozófiai áramlatait.²³

jegyzet, 1956/57. tanév 1–2. félév] (Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat 1957 [újrany. 1958; 1960]) 256. o. [ELTE Állam- és Jogtudományi Kar].

¹⁹ *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről* szerk. Szabó Imre (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963) 510. o. {*Критика современной теории права* [Kritika szovremennoj burzsuznoj teorii prava] szerk. В. А. Туманов [V. A. Tumanov] (Москва [Moszkva]: Прогресс [Progressz] 1969) 286. o.}.

²⁰ Szabó Imre *Előadások Marxról és a jogról* (Budapest, Gondolat 1976) 271. o. {*Karl Marx und das Recht* Vorträge (Berlin, Akademie-Verlag 1981) 128. o. [Staats- und rechtstheoretische Studien]}.

²¹ Szabó Imre *A jogelmélet alapjai* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971) 308. o. {*Les fondements de la théorie du droit* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973) 340 o. / *Основы теории права* [Osznovü teorii prava] (Москва [Moszkva], Прогресс [Progressz] 1974) 268. o.}.

²² Szabó Imre *Jogelmélet* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1977) 467. o., *A jog és elmélete* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978) 161. o. [Jogtudományi értekezések] és *Ember és jog* Jogelméleti tanulmányok (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987) 194. o.

Lényegében ebbe a visszavonulásba simulnak be az időközben megjelenő reprezentatív intézeti gyűjteményes kötetek is, mint pld. *Aktuelle Probleme der marxistisch-leninistischen Staats- und Rechtstheorie* Material der Konferenz der Staats- und Rechtstheoretiker der europäischen sozialistischen Länder, szerk. Péteri Zoltán (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1968) 327. o. és *Legal Theory – Comparative Law Studies in Honour of Professor Imre Szabó*, szerk. Péteri Zoltán (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984) viii + 464. o.

²³ Peschka Vilmos *A modern jogfilozófia alapproblémái* (Budapest, Gondolat, 1972) 392. o. [Társadalomtudományi Könyvtár] {*Grundprobleme der modernen Rechtsphilosophie* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974) 235. o. és *現代法哲学の基本問題* [Gendai hōtetsugaku no kihonmondai] trans. Ameya Wafu (京都 [Tōkyō]: 法律文化社 [Hōritsu

Ennek során kérlelhetetlen fogalmi logikája bírált ugyan és el is utasított, jogi gondolkodásunk módszertana s a követhető utak elgondolható többsége azonban (egészen az akkor még friss hermeneutikáig terjedően) mind e közben – beleértve a jogban a szociológiai gondolkodás megüledését is²⁴ – folyvást gyarapodott. Ennek köszönhető, hogy PESCHKA tollából nemsokára normaelméleti, sőt a jog kategoriális különmemű homogeneitását kifejtő szintézis is megjelent.²⁵ Az a viszonylagos lételméleti ráérzés azonban, amely a visszatükrözés-központú, tehát döntően ismeretelméleti fogantatású és terminológiájú megközelítéssel korábban még párban, valamint nyitás lehetőségével jelent meg, életművében immár nem folytatódott: jelképesen kifejezve, PESCHKA számára a nagyrealizmus elméletét filozófiai-lag megalapozó *Esztétikum* és *Különösség* LUKÁCSA maradt tanító erejű. Azaz, tovább víve a szimbolikus kifejezést, LENINTŐL és ismeretelméleti fókuszáltságától nem találta meg a visszavezető utat MARX és minden viszony döntően lételméleti összefüggése és értelmezhetősége felé. Eközben KULCSÁR szintén egy nagyelmélet kontúrjait és ívét közelítő építkezésbe fogott, mikor esettanulmányok monográfiában összegződő sorával tesztelte a jogi modernizáció lehetőségeit és máris kibukkanó, mert a társadalom (s benne kora magyar társadalmi valósága) mozgásfolyamataiban rejtező buktatóit.²⁶

Egyfajta távlatból visszatekintve, az első két generáció imígyen eltelt szakmai életét az alábbiak szerint jellemezhetjük. Az, amit alapvetően SZABÓ IMRE teljesített, politikai feladatvállalás volt: a szocialista jogi

Bunkasha] 1981) 350. o.), *Max Weber jogszociológiája* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975) 134 o., *Jog és jogfilozófia* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980) 531. o.

²⁴ Kulcsár Kálmán *Rechtssoziologische Abhandlungen* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980) 242. o., *Gazdaság, társadalom, jog* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982) 254 o., valamint *Politikai és jogszociológia* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1981) 197. o. [további fejlesztve: (Budapest, Kossuth, 1987) 573. o.].

²⁵ Peschka Vilmos *A jogszabályok elmélete* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979) 232. o. {*Die Theorie der Rechtsnormen* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982) 266. o.}, *Az etika vonásában* (Jogelméleti problémák az etika aspektusából) (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980) 196. o. [Jogelméleti Értekezések], *A jog sajátossága* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988) 160. o. {*Die Eigenart des Rechts* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1989) 199. o.} és *Appendix „A jog sajátosságához”* Tanulmányok (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó & MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, 1993) 170. o. [Jog és jogtudomány 1].

²⁶ Kulcsár Kálmán *A modernizáció és a jog* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989) 228. o. {*Modernization and Law* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992) 282. o.} és *Jogszociológia* (Budapest, Kulturtrade, 1997) 358. o.

gondolkodásnak a szovjet minta szerinti megalapozása, majd finomítása, beleértve ennek a fokozatos oldását, sőt lehetővé téve másodgenerációs tanítványai által a VISINSZKIJi minta teljes meghaladását is. Hiszen ez utóbbiak közül PESCHKA VILMOS a v i s s z a t ü k r ö z ő d é s fogalmi körén belül maradva a hangsúlyt egyre határozottabban a jogalkotó általi akarati meghatározásról a megfelel(tet)és és reflektál(tat)ás mint a jog létében bekövetkező és megnyilvánuló t r a n s z f o r m á c i ó specifikusan jogi – tehát, tág értelmében, technikai – mivoltára, s ezzel a saját ismeretelméleti felfogásába (és annak részeként) visszacsempészett valamelyes (formáló) ontologikumba helyezte; KULCSÁR KÁLMÁN pedig eleve a jog, a jogi jelenség fogalmi körébe vonta a tételezettnek (sőt, jogi szervtől kikényszerítettsége esetén még a nem-tételezettnek is) t é n y s z e r ű s é g c t , azaz így vagy úgy bekövetkező megvalósulását/megvalósultságát is. Ráadásul szigorú fogalmi-logikai építkezéssel véghezvitt ezen belül PESCHKA kinyilvánította a M A R X i s t a és a s z o c i a l i s t a jogelmélet lehetséges s z é t v á l á s át (amennyiben az előbbi a jog létszerű összetevőiről és mozgásáról, az utóbbi pedig egy követendő/megvalósítandó jogi politikáról szól, amely két irány és fókuszálás – akár ellentétek lehetőségét magában rejtve – külön is válhat egymástól), KULCSÁR pedig egyre kendőzetlenebbül bármiféle politikai motivációjú, ámde társadalmilag fedezetlen változtatni akarásnak a lehetséges, ám tényszerűen többnyire be is következő jogi kártételét mutatta ki.

Nyilvánvalóként alakult így, hogy a korábban említett hármasságból a normativizmus lassan kihullt. Következésképpen az időközben színre lépő harmadik generációra egyfelől a jog komplexitása mikénti megfogalmazhatóságának a feladványa, másfelől a jogváltozás teoretikus magyarázatának az igénye maradt örökül. Magától értetődően a legmélyebben teoretikus alapkérdések voltak ezek, amik egyszersmind a kor rejtett áramaiba is szervesen kapcsolódtak, jelesül az ún. reformkommunista törekvések nem ritka felszínességének a burkolt, majd egyre nyíltabb bírálataba. Hiszen elméletileg értelmezett alapként mindvégig a jog (viszonylagos) önállóságának, tehát a u t o n ó m i á j á n a k az elismertetéséről volt szó, amelyek kapcsán a jog eredendő összetettségének a kimunkálása eleve a tetszőleges változtatgatások belső és külső korlátaira figyelmeztetett; az ontológiai megközelítés a komplexitásában szemlélt jogban is – mint visszafordíthatatlanul előrehaladó folyamatban – a különféle beépített *impetusok* i r r e v e r z i -

bilitására következtetett (ami azt jelentette az értő számára, hogy megfelelő reformelemek rendszerszerű beépítésével egy új állapot hosszabb távon forradalmi váltás nélkül is – egy jól tervezett és kivitelezett reformfolyamaton keresztül – elérhető); a szociológiai elemzés pedig aligha hívhatta fel másra a figyelmet, mint a teljes körű társadalmi fundálás nélküli fejlesztések hiábavalóságára.

4. Az új generáció erőfeszítései

A harmadik generációval ilyenképpen nemcsak úgyszólván teljes körű recenzív, tehát az elérhető nemzetközi szakmai irodalmat ismertető nyitás²⁷ és – a többi szocialista államban ismeretlenül, mert vállalatlanul maradt módon – a jelenkori klasszikus és az élő kortárs irányzatok kritikai szövegkiadású behozatala, vagyis társadalomtudományi közgondolkodásunk immár szerves részévé történő avatása²⁸ következett be, de egyszersmind olyan sokirányú monografizálás, amely már teljes vértetben nemzetközi-

²⁷ A SAJÓ ANDRÁSNAK és VARGA CSABÁNAK köszönhetően robbanásszerűen megnövekedett kritikai irodalomból az utóbbi szerző válogatott kései gyűjteményeként lásd *Jogi elméletek, jogi kultúrák* Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum, 1994) XIX + 503. o. [Jogfilozófiák], kényszerű okokból publikálatlanul maradt ekkori írásainak utólagos közzétételeként pedig lásd uő. *Útkeresés* Kísérletek – kéziratban (Budapest, Szent István Társulat, 2001) 167. o. [Jogfilozófiák].

²⁸ Az 1970-es évek első felében az ismételt szerkesztői szándékot végül elfogadva, SZABÓ IMRE bátorítása, majd visszakozása, ámde végül önmeggyőzése folytán támogatottan (ámde megjelenésében időleges tiltásával késleltetetten) lásd *Modern polgári jogelméleti tanulmányok* szerk. Varga Csaba (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete, 1977) 145. o. és *Jog és filozófia* Antológia a század első felének polgári jogelméleti irodalma köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981) 383. o., valamint *Jog és szociológia*, szerk. Sajó András (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979) 442. o.

Megjegyzendő, hogy SZABÓ IMRE kiállása olyan átütő erejűnek bizonyult, hogy már a *Jog és filozófia* kötetének megjelenésekor az Akadémiai Kiadó programjába iktattatta a kortárs nyugati irányzatoknak szentelendő II. és a teljes szovjet és szocialista jogi MARXizmus (akkor még sehol sem összegyűjtött, eredeti megjelenésük óta sehol sem közzétett, tehát ekkor és ezért feltárt) alapszövegeinek szánt III. kötet megjelentetését egyaránt. Ezeknek a szövegszerű korpusza már összeállt, és csupán a szerzői jogok megszerzése volt folyamatban, amikor a kiadó pénzügyi válsága véget vetett bárminemű folytatásnak. Mindazonáltal – további válogatással – a tervezett második kötet anyaga szintén beépült a későbbi kiadásokba: *Jog és filozófia* Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből, szerk. Varga Csaba (Budapest, Osiris, 1998) viii + 238. o. [Jogfilozófiák] és *Jog és filozófia* Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből, 3. bőv. kiad., szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2001 [újrand. 2003; 2008]) xii + 497. o. [Jogfilozófiák].

leg versenyképesnek bizonyult, hiszen MARXista fogalmisággal ugyan, de elvi nyitottsággal és teljes igényű irodalmi kritikai áttekintéstől megalapozottan vizsgálta tárgyát. Csupán a könyvméretű feldolgozásokkal vetve számot itt, az egyik vállalkozás funkcionális megközelítéssel egyetemes összehasonlító-történeti intézményi elemzésre építette fel a kodifikációs eszményű jogobjektiválásnak a jogi racionalizáció eszményére alapozó elméletét;²⁹ a másik nekirugaszkodás a LUKÁCSI *társadalomontológia* nyomán olyan jogontológiai alapvetéshez érkezett el,³⁰ amelyikben a nálunk meghonosodottan csaknem kizárólagossá tett ismeretelméleti megközelítés most már a lételméleti alá rendeltetett ez utóbbi összefüggésrendszerének a részeként – lehetővé téve ezzel, hogy a mindeddig hamis ideológiaként bírált jogászvilágkép mint professzionális deontológia maga a jog egyik létszerű (s önmagában is dinamikus, mert más lehetőségekkel folyvást versengő) összetevőjeként nyerjen elismerést; egy harmadik s régen várt feldolgozás tudatosíthatta a jogtudomány merőben leíró, úgymond valóság-összefüggéseket feltáró funkciója mellett (vagy éppen vele szemben) a belőle a jogművelésre kisugárzó normatív erejű formáló közreműködést (ami a később szakmai közhellyé váló teoretikus rekonstrukció mint tényleges valóság-konstrukció felismerését vetítette előre);³¹ a jogmegvalósulás s a jogváltozás kutatásában pedig – makro- és mikro-helyzetekben egyaránt, szociológiai adatfelvételekkel roppant körültekintően s a tárgy mélységében alátámasztottan³² – rádöbbsenhetett a társas-

²⁹ Varga Csaba *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979) 351. o. [2. bőv. és átdolg. kiad. 2003] 439. o.] {*Codification as a Socio-historical Phenomenon* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991) viii + 391. o.}.

³⁰ Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest, Magvető, 1981) 287 o. [Gyorsuló idő] {*The Place of Law in Lukács' World Concept* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985 [2nd reprint ed.] 1998] 193. o.} és *Politikum és logikum a jogban* A jog társadalomelmélete felé (Budapest, Magvető, 1987) 502. o. [Elvek és Utak].

³¹ Sajó András *Kritikai értekezés a jogtudományról* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983) 216. o. [Jogtudományi értekezések].

³² Sajó András, Székelyi Mária és Major Péter *Vizsgálat a fizikai dolgozók jogtudatáról* (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1977) 248. o. [Társadalom és jog 4], Sajó András *A jogtudat mikrokörnyezeti meghatározói* (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete 1981) 138. o. [Társadalom és jog 6], Sajó András *Jogtudat, jogismeret* in Boros László *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában* (Budapest, [MTA Sokszorosító] 1983), 127–330. o. [MTA Szociológiai Kutató Intézetének kiadványai], valamint Sajó András *A jogosultság-tudat vizsgálata* (Kutatási összefoglaló) (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete & ELTE Szociológiai Intézet, 1988) 246. o. [Ts–3/2 kutatási beszámoló I].

dalmi interakció elsőségre, amelyben a jogi oldal mindig (még ha látszólag kiváltó okként láthatóvá tetten is) végső soron csak alárendelten játszhat szerepet.³³

Ez a közép-európai – és a honi tudományosság számára egyre európaibb – szintéren megnövekedett teljesítmény immár lehetővé tette a szocializmus idején másutt példátlan két- és többoldalú, a még létező vasfüggönyön túlnyúlóan valóban nemzetközi közös konferenciaszervezést is.³⁴

Az oktrojált politikai rezsim erodálódása, majd összeomlása nyilvánvalóan már önmagában új helyzetet teremtett – még akkor is, ha ez leginkább csak korábról érlelődő koncepciók kidolgozásának az új kiadási feltételek közötti közreadásában (s ennek részeként az intézeti közlemények eddigi előkelő különállásának az egyre teljesebb feloldódásában) jelentkezett.³⁵

³³ Sajó András *Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978) 152. o. [Jogtudományi értekezések], *Jogkövetés és társadalmi magatartás* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980) 344. o., *Látzat és valóság a jogban* (Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1986) 392. o., valamint *Társadalmi-jogi változás* (Budapest, Akadémiai Kiadó 1988) 211 o.

³⁴ A Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság keretében *Rechtsgeltung* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1985, szerk. Varga Csaba és Ota Weinberger (Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1986) 136. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 27], *Rechtskultur – Denkkultur* Ergebnisse des Ungarisch-österreichischen Symposiums der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1987, szerk. Erhard Mock és Varga Csaba (Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1989) 175. o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 35] és *Theoretische Grundlagen der Rechtspolitik* Ungarisch-österreichisches Symposium der Internationalen Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie 1990, szerk. Peter Koller, Varga Csaba és Ota Weinberger (Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden, 1992) 185 o. [Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 54]; a VARGA CSABÁTÓL irányított *Phare/Tempus* program keretében pedig *On Different Legal Cultures, Pre-Modern and Modern States, and the Transition to the Rule of Law in Western and Eastern Europe* szerk. Werner Krawietz és Varga Csaba (Berlin, Duncker & Humblot [2003]) xi + 139–531. o. [*Rechtstheorie* 33 (2002) 2–4: II. Sonderheft Ungarn]; és – immár függetlenül – végül *Auf dem Weg zur Idee der Gerechtigkeit* Gedenkschrift für Ilmar Tammelo, szerk. Raimund Jakob, Lothar Philipps, Erich Schweighofer és Varga Csaba (Münster, Hamburg, Berlin, Wien, London, Zürich, Lit Verlag, 2009) 321. o.

³⁵ Korábbi monografikus feldolgozásához vö. Varga Csaba 'A jogbölcsekedés állapota Magyarországon' in *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005* Jog, rendszerváltozás, EU-csatlakozás, szerk. Jakab András & Takács Péter, II (Budapest, Gondolat & ELTE ÁJK, 2007), 1132–1154. o. {Development of Theoretical Legal Thought in Hungary at the Turn of the Millennium' in *The Transformation of the Hungarian Legal Order 1985–2005* Transition to the Rule of Law and Accession

Ezekben a jog már átalakult, merthogy az eddig megtapasztaltakhoz képest még az analitikus elemzések körében is³⁶ úgyszólván hallatlanul sokirányú összetettségében jelent meg.³⁷ Azaz kortárs tudomány módszertani és nyelvfilozófiai kutatásokból táplálkozóan – s így a nemzetközi irodalomban is csaknem előzmény nélkül újító módon – a jog itt egyértelműen egy nyelvi játék, a társadalmi szintéren folytatott diskurzus konvencióiban folyvást érlelődő új és új konvencionalizációk színeiben jelentkezett, aminek a nézőpontjából már kevésbé az immár referenciaként kezelt forrás, mint inkább az éppen adott eredményhez vezető teljes folyamat azonosított azzal, amit egyáltalán jognak nevezhetünk.³⁸ A jogfejlődés által bejárt útban – objektiválás/ eldologiasodás/elidegenedés – az eldologiasodott struktúraként kezelt, s ezért eszményében a személyességből kiüresített jog ezzel ismét felmutathatta közvetlenül emberi gyökereit, következőképpen ezzel mind közvetlen alakítójának, mind pedig a társadalmi közegében részes minden egyes egyednek az elháríthatatlan, mert magának a nyelvi játéknak és hermeneutikájának a formálásában óhatatlanul közreműködő személyes felelősségét.³⁹ Ez az emberi létezés (tehát összes

to the European Union, ed. Péter Takács, András Jakab & Allan F. Tatham (Alphen aan den Rijn, Kluwer Law International, 2007), 615–638. o.}.

³⁶ Sajó András *Jogosultságok* (Budapest, MTA Állam- és Jogtudományi Intézete & Seneca Kiadó, 1996) 204. o.

³⁷ Gyűjteményes publikációként Varga Csaba *A jog társadalomelmélete felé* (Budapest, [Osiris], 1999 [újryan. Budapest, Szent István Társulat, 2001 [2002; 2003 és {2004}] xi + 326 o. [Jogfilozófiák], *A jog mint folyamat* (Budapest, Osiris, 1999 [újryan. Budapest, Szent István Társulat, 2002 és {2004}] 430 o. [Osiris könyvtár: Jog] és *A jog mint logika, rendszer és technika* (Budapest, [Osiris] 2000) 223. o. [Jogfilozófiák]. Hasonlóképpen Varga Csaba *Law and Philosophy Selected Papers in Legal Theory* (Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1994) xi + 530 o. [Philosophiae Iuris] {valamint *Études en philosophie du droit / Estudios en filosofía del derecho* (Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1994) xii + 332 o. [Philosophiae Iuris], *Rechtsphilosophische Aufsätze* (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1994) x + 292 o. [Philosophiae Iuris] és *Право Теория и философия* [Pravo: Teorija i filozofija] (Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1994) xiv + 281 o. [Philosophiae Iuris]).

³⁸ Varga Csaba *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992) 269. o. [2., jav. és utószóval bőv. kiad. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 2001 [32003]) 210. o.] {*Theory of the Judicial Process* The Establishment of Facts (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995) vii + 249 o.}.

³⁹ Varga Csaba *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról* [előzetes kiadás] (Budapest, [Osiris], 1996 [újryan. 1997]) iv + 191. o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae,

emberi képességünk egyidejű jelenléte és gyakorlása) teljességében történő gondolkodás egyúttal megjelent a rendszerváltoztatásnak nevezett folyamat jogfilozófiai értékelésében is, mely a posztmodernitására hivatkozó mai, az emberi jogi megközelítésben gyökerező s ezért elvont egyetemességű, tehát egyfajta doktriner mechanicitással érvényesített amerikai joguralom-felfogás (és ehhez hasonlóan a magyar alkotmánybíráskodási gyakorlatban intézményesedő szelektív szövegfomalizmus) bírálataival egyszersmind lehetővé tette egy, a tértől és időtől mentesített elvi alapállástól a *hic et nunc* történelmi partikularitásának a felismeréséhez vezető visszatérést, és ezzel jogi gondolkodásunkba az emberi töprengésnek a konkrét kihívásokra adandó konkrét, mert társadalmilag úgyszintén felelős válasz terminusaiban történő gyakorlati formálódása visszaépülését is.^{40;41} A világban globálisan végbemenő folyamatok természetszerűleg újlag felvetik a jogi eszmények és minták univerzalizálhatóságának kérdését, s ebben annak dilemmáját, vajon nem rejtenek-e magukban valamelyes kettősséget

Budapest, II Dissertationes 1] ill. [rendes kiadás] (Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1998 [újrany. Budapest, Osiris, 1999 és {2000}; Budapest, Szent István Társulat, 2002 és {2003}) 388 o. [Osiris Könyvtár: Jog], majd *A jogi gondolkodás paradigmái* jelentősen átdolg. és bőv. 2. kiad. (Budapest, Szent István Társulat, 2004) 504 o. [*Lectures on the Paradigms of Legal Thinking* (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999) vii + 279 pp. [Philosophiae Iuris]].

Vö. még ehhez *A jogi gondolkodás paradigmái Szövegek*, szerk. Varga Csaba (Budapest, [ETO Print] 1998 [újrany. 1999; Budapest, Osiris 2000; Budapest, Szent István Társulat 2004]) iii + 71 o. [Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae Budapest, III Fasciculi 2].

⁴⁰ Varga Csaba *Jogállami átmenetünk* Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest, [AKAPrint] 1998) 234 o. [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei 5] [*Transition to Rule of Law On the Democratic Transformation in Hungary* (Budapest: ELTE “Comparative Legal Cultures” Project 1995) 190 pp. [Philosophiae Iuris]] és *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz, Kráter, 2007) 241 o. [PoLíSz sorozat könyvei 6] [*Transition? To Rule of Law? Constitutionalism and Transitional Justice Challenged in Central & Eastern Europe* (Pomáz, Kráter, 2008) 292 pp. [PoLíSz Series 7]]; gyűjteményként pedig *Igazságtétel jogállamban* Német és cseh dokumentumok, szerk. Varga Csaba (Budapest, [Osiris] 1995) 241 o. [A Windsor Klub könyvei I] [*Coming to Terms with the Past under the Rule of Law The German and the Czech Models*, szerk. Varga Csaba (Budapest, 1994) xxvii + 178 o. [Windsor Klub]] és *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* szerk. Varga Csaba (Budapest, [AkaPrint] 1998) 122 o. [A Windsor Klub könyvei II].

⁴¹ Vö. még – gyűjteményként – Varga Csaba *Jogfilozófia az ezredfordulón* Minták, kényszerek – múltban, jelenben (Budapest, Szent István Társulat 2004) 450 o. [Jogfilozófiák].

s ezzel nem hordozzák-e magukban önnön reprodukcióik csíráit az egy irányba tartónak láttatott folyamatok is.⁴²

Végezetül a napjainkra évszázados távlatban már visszatérően megrengetett, ámde jogászai világképünkben változatlanul önmeghatározásunk fundamentumát képező jogpozitivizmus újragondolásra kerülhetett az európai jog felépülésének és működés módjának átfogó jogfilozófiai kitekintésű vizsgálatokor szemünk elé bukkanó éles kontrasztban, tudatosítva nemcsak annak már korábban megfogalmazott felismerését, hogy a rend nem magából a szabály tételezettségéből, hanem az általa is hermeneutikájában mozgatott társadalmi interakció során áll elő, de egyszersmind az arra történő rádöbbenést is, hogy e valóban posztmodern jegyeket viselő és egészében hatékony új nemzetközi konstruktumban a rend egy erőteljesen irányított, de tudatosan sokpólusú várt dinamizmus minduntalanul kölcsönösen visszacsatolt terméke lehet, mintegy az összműködés káoszának mindenkori eredőjeként.⁴³

A magyarországi szocializmus lezárásának igénye természetszerűleg hozta magával az elméleti előzmények, tehát a kommunista hatalomátvétel előtti magyar örökség feltárásának szükségletét. Korábbi kutatásokra visszanyúlóan számos kézirat is előkerült, amelyeknek szerzőiktől publikálását éppen az akkori politikai váltás tette lehetetlenné, s így posztumusz szövegkiadásokkal⁴⁴ kezdődhetett az a rehabilitáló munka, ami

⁴² Nemzetközi tanulmánykötetek Sajó András általi szerkesztésében vö. mindenekeleltt *Western Rights? Post-communist Application* (The Hague, Kluwer Law International, 1996) xviii + 386 o., *Out and into Authoritarian Law* (The Hague, Kluwer Law International, 2002) 298 o. és *Human Rights with Modesty The Problem of Universalism* (Leiden & Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2004) viii + 382 o.

⁴³ Varga Csaba *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest, Szent István Társulat, 2009) 282 o. [Az uniós tagság következményei a magyar jogrendszerre és a közigazgatásra] és [Jogfilozófiák], valamint in <www.eulegal-administr.hu>.

⁴⁴ Hans Kelsen *Tiszta jogtan* [Reine Rechtslehre, 1934] Bibó István fordításában [1937], szerk. Varga Csaba (Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, 1988 [jav. utánn. (Budapest, Rejtjel Kiadó, 2001)] XXII + 106 o. [Jogfilozófiák]; *Aus dem Nachlaß von Julius Moór Gyula hagyatékából* szerk. Varga Csaba (Budapest, ELTE “Comparative Legal Cultures” Project, 1995) xvi + 158 o. [Philosophiae Iuris]; Horváth Barna *The Bases of Law / A jog alapjai* szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2006) liii + 94 pp. [Philosophiae Iuris, Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris / Jogfilozófiák]; Losonczy Istvántól pedig *Jogfilozófiai előadások vázlata* [1948] szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2002) xvi + 282 o. [Jogfilozófiák] és *Abriß eines realistischen rechtsphiloso-*

azután a túlnyomórészt háború előtti, immár klasszikussá lett magyar művek korabeli idegen nyelvű változatai gyűjteményeinek a közreadásával⁴⁵ tovább gyarapodhatott.

Az ismét teljes értékűen, kitekintéssel és közreműködéssel a tudomány nemzetköziségébe történő kapcsolódás nemcsak tekintélyes, s világszerte a tanulmányi (kötelező vagy ajánlott egyetemi) olvasmányokba is bekerülő gyűjtemények intézeti színekben történő létrejövetelét tette lehetővé,⁴⁶ de egyszersmind az új kiadási feltételek s az újra meghonosodó szokás tudományos eredményekben bővelkedő, ugyanakkor a honi teljesítményt nemzetközileg is alkalmasan reprezentáló emlékkötetek⁴⁷ kiadásában szintén megnyilvánulhatott.

phischen Systems szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2002) 144 o. [Philosophiae Iuris].

⁴⁵ Felix Somló *Schriften zur Rechtsphilosophie* szerk. Varga Csaba (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999) xx + 114. o.; Julius Moór *Schriften zur Rechtsphilosophie* szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2006) xxii + 485. o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris / Bibliotheca Iuridica: Opera Classica 3]; *Die Schule von Szeged* Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas, szerk. Varga Csaba (Budapest, Szent István Társulat, 2006) 246. o. [Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae Iuris].

⁴⁶ *Comparative Legal Cultures* szerk. Varga Csaba (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1992) xxiv + 614. o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Legal Cultures 1], *Marxian Legal Theory* szerk. Varga Csaba (Aldershot, Hong Kong, Singapore, Sydney, Dartmouth & New York, The New York University Press, 1993) xxvii + 530. o. [The International Library of Essays in Law & Legal Theory, Schools 9] és *European Legal Cultures* szerk. Volkmar Gessner, Armin Hoeland és Varga Csaba (Aldershot, Brookfield USA, Singapore, Sydney, Dartmouth 1996) xviii + 567. o. [Tempus Textbook Series on European Law and European Legal Cultures I].

Hazai vonatkozásban ilyen funkciót tölt be az *Összehasonlító jogi kultúrák* szerk. Varga Csaba (Budapest, [Osiris] 2000 [újrány. 2006]) xl + 397. o. [Jogfilozófiák], valamint a *Jog és nyelv* szerk. Szabó Miklós és Varga Csaba (Budapest, Osiris 2000) vi + 270. o. [Jogfilozófiák].

⁴⁷ *Van és legyen a jogban* Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára (Budapest, Közgazdasági és Jogkiadó & MTA Jogtudományi Intézete, 1999) 421 o. [Jog és jogtudomány 16]; [Péteri Zoltán köszöntése] in *Acta Juridica Hungarica* 40 (1999) 3–4 [szerk. Varga Csaba], 121–246. o.; *Ius unum, lex multiplex* Liber Amicorum: Studia Z. Péteri dicata (Tanulmányok a jogösszehasonlítás, az államelmélet és a jogbölcselet köréből / Studies in Comparative Law, Theory of State and Legal Philosophy) szerk. H. Szilágyi István és Paksy Máté (Budapest, Szent István Társulat, 2005) 573. o. [Jogfilozófiák / Philosophiae Iuris // Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 13]; *Theatrum legale mundi* Symbola Cs. Varga oblata, ed. Péter Csernc et al. (Budapest, Societas Sancta Stephani, 2007) 674 o. [Philosophiae Iuris / Bibliotheca Iuridica: Libri amicorum 24].

Hatalmas ívet formázott mindezzel a Magyar Tudományos Akadémia immár Jogtudományi Intézetében zajló jogelméleti kutatómunka. Szerencsére nem kiindulópontjához érkezett vissza; az ív mára éppen azzal zárul időlegesen, hogy elszakított, egyetlen irányban politikailag kikényszerített monopolizáltságából természetes folyamába és kölcsönhatásközegébe, a tudomány egyetemességébe végre – ismételten – elérkezhetett.

5. Összegzés

Amiként a tudománynak sem szokása, hogy *a történelem végéhez* elérkezzék, e tekintélyes intellektuális erőfeszítés sem vezethet/vezethetett el *a jog talánya* felfejtéséhez, de most már valóban érzékelhető, hogy a jog minden ízében antropológiailag előfeltételezett, történelmileg formálódó kultúr-antropológiai adottságokon nyugszik, amelynek életét átszövi a társadalomban zajló mozgás csakúgy, mint a társadalmi tudatosságot megalapozó és kifejező gondolkodási kultúra – mindmegannyi összetevő, amelyeknek egyes vonatkozásait az ökonómiától a szociológiáig számos társadalomtudomány kutatja. Tehát a mindenkori társadalmi összegészen belül olyan összefonódás érvényesül, amelynek legáltalánosabb meghatározó jegye éppen nem más, mint a kölcsönhatás, vagyis annak visszatérően kutatandó ténye, hogy a befolyásoló maga is befolyásolt, a meghatároz(ó)dás pedig kölcsönös és mindenkor csak viszonylagos; azaz immáron – s végső soron az emberi fejlődés csupán rekonstruálható kezdeteitől fogva – a társadalmiasodottság olyan korát éljük, amelyben nincsenek abszolút kiindulópontok vagy igazi eredendőségek, csupán az ember és fejlődése során alakuló interakciók; ráadásul a társadalomtudományilag értelmezhető transzcendencia-élmények és eszményi világképek is ebben a szakadatlan társadalmi mozgásfolyamatban alakulnak ki és válnak/ válhatnak az emberi fejlődés hajtóerejévé.⁴⁸

⁴⁸ Paradoxikus a végeredmény. Hiszen kényszerű MARXizmusunk pontosan azért volt egyebek közt meghaladandó, mert a jogot önállótlannak, valami meghatározóbb külső erő, nevezetesen a gazdasági alap (termelőerők és termelési viszonyok stb.) reflexének, lenyomatának, egyszersmind szolgáló szerepű produktumának tekintette. Most a jogot teljes meggyőződéssel önállóknak látjuk, ami azonban felismeréseink szerint hatásmechanizmusában mégsem kiváltságos tényező, mivel csakis azáltal képes társadalmi befolyás gyakorlására, hogy egész környezetének az egyébkénti hatásait erősíti vagy gyengíti.

Parabolikusan közelítünk hát ahhoz, hogy egyetemes jogtudományról valóban beszélhessünk, miközben ettől való eltávolodásaink is minduntalan – és a tudományos önfejlődés logikájától hajtva: óhatatlanul – újratermelődnek. Tapasztalataink azonban lerakódnak az emberi tudásban, és folyvást aktualizáltak, amint a szükség megkívánja s a kutatói élelmesség megleli.

Elméletművelésünkben a megújulási képesség és készség talán az értelmes fejlődés végső záloga, azzal az emberi belátással együtt, hogy mindennek kellő irányt is szabjon. A jelen áttekintésben értékelt hat hosszú évtizedről jó lenne remélnünk, hogy e tekintetben sem múlt el eredménytelenül.